

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

В статті обґрунтовано необхідність побудови методології формування репрезентативної економічної теорії на основі плюралістичної дедуктивної моделі пізнання, яка б передбачала визначення нової теорії за критеріями нових пізнавальних якостей і додаткового емпіричного змісту, співставлення нової теорії у ряду послідовних теорій, виділення базової та інтерпретаційних теорій.

Постановка проблеми. Історія економічної науки у сучасному систематизованому її вигляді, очевидно, правомірно датувати періодом з XVIII ст., тобто як окрема ця дисципліна виникла значно пізніше, ніж ряд інших галузей науки. Саме з цього часу формувалися основні її відомі і поширені на даний час течії. Водночас актуальність подальших досліджень методологічного змісту зростає в силу об'єктивних передумов, пов'язаних із протиріччями суспільного розвитку, а також недосконалістю методологічної бази економічного аналізу. Основним парадоксом щодо мікроекономічних досліджень вважаємо ситуацію, коли: 1) для опису різних станів економічної системи будь-якого рівня завжди можливо знайти пояснювальну теорію, тобто теорію, яка може пояснити події у минулому з точки зору якогось окремого фактору; 2) відсутні теорії, які б дозволяли адекватно прогнозувати зміни організації, а також обґрунтувати відповідний позитивний вплив на її функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважимо на певні протиріччя між трактуванням категорії «методологія» у різних джерелах. Так, у вітчизняних джерелах [1] під методологією розуміється концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища. Натомість у зарубіжних працях, наприклад [2], під даним терміном розуміється опис логіки процесу пізнання і критеріїв науковості та обґрунтованості репрезентативної теорії; притримуємося останнього підходу, розглядаючи попередній варіант як супутній інформативний аспект згаданого терміну.

Дискусійність ключових моментів впливає з наступного: так, у [1] теорія трактується як найбільш висока форма узагальнення і систематизації знань, що дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки дійсності, а також як вчення про узагальнений практичний досвід, тобто теорія будується на результатах, отриманих на емпіричному рівні досліджень; критерії ефективності наукових досліджень здебільшого спираються на співвідношення значень показників загального очікуваного ефекту, вірогідності ризику проведення досліджень та витрат на їх проведення; процес пізнання – як процес руху людської думки від незнання до знання; якоюсь мірою розглядаються фактори, що здебільшого визначають характер сучасних дискусій - наводиться визначення «відносних, абсолютних, апріорних знань», звертається увага на складності і неоднозначності процесу пізнання, ролі у ньому психологічного фактору і т.д. Проте рівень узагальнення таких підходів є занадто високим, звідси не фокусовано уваги на дискусійних моментах, які супроводжують процес формування загальної методології досліджень. Для подібних висновків було використано праці І.Лакастоса [2], К.Поппера [3], Т.Куна [4], М.Полані [5], В.Леніна [6] та ін. Так, на підтвердження складності розуміння процесу (логіки) наукового пізнання наведемо деякі поширені і – як стверджується [2-5] – логічно доведені тези у світовій літературі, присвяченій проблемі наукового пізнання: 1) всі теорії рівною мірою не можуть мати доведеного обґрунтування; 2) всі теорії не тільки однаково не обґрунтовані, але й мають рівну вірогідність; 3) невірність тези про можливість існування об'єктивної природної (за людської психіки) межі між теоретичними висловлюваннями і актуальними гіпотезами; 4) висловлювання про належність до емпіричного базису є суб'єктивним; 5) ніяке фактуальне судження не може бути доказово обґрунтовано експериментом; 6) не можливо не тільки доказово обґрунтувати теорії, але й спростувати їх; 7) найбільш поширені (визнані) теорії характеризуються тим, що не забороняють будь-яких

станів спостереження. Водночас наявною є альтернативність підходів, які не просто критично оцінюють протилежні точки зору, а віддзеркалюють абсолютно різні точки зору. Так, основними критеріями, які визначають фундаментальні розходження між найвідомішими методологіями, були виділені: 1) трактування істини (знання) або ж можливість досягнення та взагалі існування істинного знання; 2) трактування суті логіки пізнання; 3) визначення основних критеріїв пізнання і обґрунтованості знань. Зазначені питання правомірно віднести до невирішених частин проблеми при побудові окремої економічної теорії.

Постановка задачі передбачала деталізований опис методології автора, тобто базових тезисів бачення критеріїв, логіки і алгоритму процесу пізнання; при цьому було окреслено особливості формування будь-якої методологічної бази досліджень, а також існування альтернативних точок зору у світовій науковій думці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-яка теорія повинна нести пізнавальне (надавати знання) та практичне (мати суспільний ефект) навантаження. Зауважимо про подвійне трактування терміну «теорія», яке використовувалося і автором: по-перше, як акцентуації щодо предмету важливої суспільної проблеми та водночас сукупності поглядів на вирішення проблеми; наприклад, теорія ефективності організації, яка розглядає взагалі ефективність організації, тобто проблему недостатньої ефективності функціонування організації та окреслює завдання її вирішення; по-друге, як сукупності тверджень щодо вирішення проблеми чітко визначеними шляхами, інструментаріями, відповідні положення яких претендують на обґрунтованість, пізнавальну і практичну цінність; наприклад, теорія ефективності організації в авторському трактуванні має інтерпретацію вирішення за рахунок потенціалу теорії поведінкових моделей організації / підприємства, яка передбачає можливість обґрунтувати підвищення ефективності функціонування з точки зору можливості цілеспрямованого впливу на поведінку та використання фактору поведінки. Таким чином, поняття «теорія» охоплює спектр різних поглядів на одну проблему: недостатньої мотивації, ефективності окремих факторів (сторін, підсистем і т.д.) діяльності підприємства і т.д. При цьому наявними є численні факти альтернативності різних поглядів (які також означені як відповідні теорії), що, тим не менше, не перешкоджає їх належності до однієї теорії. Наголошуємо увагу на тому, що такі відмінності можуть бути не протилежними, проте мова йде про істотні відмінності, що вимагає диференційованого підходу в процесі аналізу.

Зауважимо власну точку зору щодо критерію істинності знань в економіці: наявними є як абсолютні істини, тобто знання, які є базовими, вихідними при побудові будь-якої програми досліджень, а також знання, які є адекватними лише щодо конкретних умов аналізу. Наприклад, розглядаючи питання побудови моделі поведінки суб'єкту економіки (людини, організації) до базових знань слід віднести концепцію мотиваційної моделі «економічної людини» А.Сміта, «інституційної людини» (людини, які приймає рішення в умовах впливу визначених оточуючих інститутів) і т.д. Водночас егоїзм економічної людини буде приймати нескінченну множину варіацій під впливом інших умов. Звідси реальна поведінкова модель є комбінацією можливих варіантів під впливом базових знань (абсолютних істин) та умов їх реалізації (зовнішніх і внутрішніх). Це означає, що при побудові якоїсь програми досліджень необхідно формувати як базові знання – «абсолютні моделі поведінки», так і «реальні моделі поведінки», визначаючи фактори впливу, потужність і ранжування таких факторів і т.д.

Методологія будь-яких досліджень вимагає, як вважаємо, визначити сутність процесу (логіки) пізнання. В таблиці 1 наведено узагальнене трактування з боку представників основних течій наукової думки щодо критерію пізнання і обґрунтованості знань. Передусім слід підкреслити те, що, на думку автора, положення кожного з підходів не є безумовно альтернативними по відношенню один до одного. Мова йде, очевидно, про підпорядкованість (важливість, інструментальну роль і т.д.) таких положень при побудові алгоритму конкретних досліджень. Вважаємо, що дотримання одного з вказаних підходів догматизує вирішення дискусії в цілому і різко обмежує потенціал, закладений у кожному з них. Так, дотримуємося тези про важливість і об'єктивність доказово обґрунтованих висловлювань (загальна позиція джастифікаціонізму), але водночас вважаємо, що існування такого базису не тільки не суперечить абсолютному намагання пошуку більш об'єктивного пояснення (тобто як максимізаційної функції наукових досліджень – ключової тези фальсифікаціонізму), але й формується як нагромадження (додавання) отриманих у такий спосіб знань. Таким чином, позиція автора у ключових питаннях вибору методології серед основних аналогів передбачає пошук компромісу.

Таблиця 1

Основні підходи до трактування критерію пізнання та обґрунтованості знань

<i>Формалізація відповідного напрямку</i>	<i>Трактування</i>	<i>Детальніша формалізація відповідного напрямку</i>	<i>Основний критерій пізнання і обґрунтованості знань</i>
Джастифікаціонізм	Наукове знання складається із доказово обґрунтованих висловлювань.	Класичний раціоналізм	Основне – інтелектуальна інтуїція, досвід.
		Класичний емпірицизм	Основне – обмежена кількість фактуальних висловлювань, які відображають твердо встановлені факти (емпіричний базис науки).
		Неоджастифікаціонізм	Всі наукові теорії рівно необґрунтовані, але мають різне емпіричне підтвердження.
Фальсифікаціонізм	Наука передбачає абсолютний пошук більш об'єктивного пояснення і відкидання внаслідок цього старої теорії.	Догматичний фальсифікаціонізм	Всі без виключення наукові теорії можуть бути спростованими, але існує певний абсолютний емпіричний базис.
		Методологічний фальсифікаціонізм (конвенціоналізм)	Існують неспростовні просторово-часові базові знання (істини), на основі яких формуються зовнішні знання, які є ризикованими під час їх перевірки; звідси основним є прийняття рішення при перевірці теорії.
Діалектичний матеріалізм (марксистсько-ленінська інтерпретація)	Завданням науки є об'єктивне пояснення матеріального світу і його закономірностей.		Матеріальний світ і його закони є нескінченними, але існує об'єктивна можливість їх пізнання.

За результатами досліджень автора і використання класифікації І.Лакастоса [2].

Розглянемо ситуацію із окремою економічною теорією у контексті проблем її ідентифікації з точки зору критеріїв науковості, місця серед інших теорій, обґрунтованості (доказовості) та ін. Автором було сформульовано «теорію поведінкових організаційних моделей» [7], на основі якої доводиться адекватність опису моделі ефективності підприємства. Означимо суть проблеми, спробувавши визначити зміст загальної теорії ефективності. За логікою змісту такої теорії, остання повинна достатньо чітко описувати ситуації, природу проблем, а також перспективи її вирішення. Позитивне значення подібної теорії обумовлене можливістю: чіткого опису того, від чого залежить ефективність (фактори ефективності), що є обмежуючим бар'єром ефективності і як ці бар'єри можливо подолати; все це у сукупності складає науковий, інтелектуальний базис процесу пізнання.

Проте, з огляду на сучасний стан наукових поглядів щодо даної проблеми, складається враження, що такої теорії – у її систематизованому, завершеному вигляді – не існує. Розглянемо ситуацію, фокусуючи увагу на тих напрямках наукових досліджень, які можна означити як складові згаданої загальної теорії ефективності підприємства. В цьому контексті слід виділити: теорії мотивації, типізацію моделей організації підприємства, в свою чергу – аналіз категорії «ефективність» як такої, теорії організаційної поведінки і т.д. Так, у сучасній літературі ефективність розглядається за: наслідками отриманих результатів; характером здійснюваних витрат; видами господарської діяльності; рівнем об'єкта господарювання; рівнем оцінювання; умовами оцінювання;

ступенем збільшення ефекту; метою визначення; типом процесу і т.д. Водночас можна виділити окремі підходи до ідентифікації ефективності: цільовий, системний, внутрішньоорганізаційний та ін. В плані типології економічної поведінки підприємств знову ж таки можна відзначити ряд підходів, які сформувалися історично: класичний; на основі результатів «хотторнських експериментів»; когнітивний підхід; біхевіористський підхід; підхід соціального навчання; підхід, орієнтований на людські ресурси; ситуаційний підхід; системний підхід та ін.; водночас виділяють окремі рівні проблем поведінки: особистісні, групові та загальноорганізаційні, а також концепції менеджменту, на які спирається організаційна поведінка: наукове управління (класичний менеджмент), адміністративне управління, управління з позицій психології і людських відносин, управління з позицій науки про поведінку та ін. Щодо типізації моделей організації підприємства, то слід виділити: механістичну, соціальну, ієрархічну, суспільну, інституціональну моделі та ін. Можна також виділити такі принципи (тобто такі, що мають суттєві відмінності) варіанти концепції підприємства: неокласичний, агентський, стейкхолдерський, інституціональний та ін. Зауважимо, що це далеко не повний перелік інформації.

Висновок, який випливає із цього, є таким: наявна множина поглядів різних груп вчених; така сукупність є досить різноманітною за своїм змістом, часто альтернативною; точка зору кожної із сторін не дає вичерпної відповіді на проблемні питання, тобто є лише «частиною правди»; присутня обмеженість кожного з підходів. Підсумовуючи зазначене, головним зауваженням до традиційних підходів висвітлення теорії ефективності організації вважаємо використання монотеоретичної дедуктивної моделі, що має ряд негативних наслідків, а саме:

1. *Порушення принципу об'єктивності аналізу через відсутність єдиного методологічно узгодженого критерію серед величезної кількості – як бачимо – інших критеріїв.* Адже розгляд проблеми лише з одного боку дає заздалегідь викривлену інформацію, не дозволяючи адекватно узагальнити картину в цілому. Результати досліджень повинні зводитись до рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень, спрямованих на оптимізацію використання ресурсів організації, і в даному разі не можуть врахувати інших сторін проблеми.

2. *Прояв обмежувачої ролі психологічного фактору.* Поділяємо тезу про залежність визнання істинності емпіричного базису будь-якої теорії з точки зору психології людини, звідси всі різновиди теорій пізнання знаходяться у тісній залежності від психології спостереження (або т.з. «активна» теорія пізнання [2-4]), де підкреслюється роль вроджених базисних очікувань дослідника.

3. *Прояву ефекту часової невідповідності отриманої в процесі досліджень емпіричної бази даних.* Монодедуктивний підхід завжди супроводжується ситуацією, коли дослідник робить висновки за минулими подіями; звідси використання таких рекомендацій як прогнозних є нелогічним в принципі за умови унікальності кожної нової ситуації щодо предмету аналізу: майбутнє підприємства завжди буде змінюватися в силу зміни внутрішніх і зовнішніх умов, в яких воно функціонує. Головною проблемою у даному разі є те, що теорія носить переважно констатуючий характер минулого стану системи і не має належного рівня передбачення.

Вирішити всі зазначені екстерналії можливо, як вважаємо, відійшовши від монодедуктивної до плюралістичної моделі досліджень. Така модель передбачає, в числі інших аспектів (які будуть розглянуті далі на наступному прикладі) вибір єдиного критерію як наслідкового і узагальнюючого всіх сторін аналізу. Автором статті обґрунтовується адекватність теорії поведінкових моделей підприємств; звідси вплив всіх факторів діяльності підприємства повинен бути поясненим через особливості такої поведінки, уникаючи таким чином і психологічних обмежень. В даний спосіб дослідженнями враховуються: 1) всі можливі (відомі) підходи; 2) фактор поведінки розглядається як результуючий різні підходи; 3) результати досліджень несуть потенціал прогнозувати ситуацію. Все це дозволило стверджувати, що основним при розгляді теорій є наступні постулати:

1. Розгляд будь-якої окремої теорії потребує аналізу її у відповідному ретроспективному співвідношенні її формування («ряду теорій»).

2. При розгляді методологічних аспектів будь-якої проблеми завжди існує відповідний «ряд теорій», який формується із базових (парадигмальних), кількість яких обмежена, очевидно, двома, та оболонкових (пояснювальних), кількість яких є, умовно кажучи, необмеженою.

3. Місце нової теорії повинно визначатися саме у такому ряду теорій за ступенем нового, пізнавального, практичного значення, яке вона несе по відношенню до попередніх теорій, а також за визначення місця нової теорії по відношенню до базової парадигми.

4. В свою чергу, характерним для рядів економічних теорій є: а) умовна доведеність (тобто ситуація, коли доведеність визнається прихильниками теорії та спростовується опонентами), б) обмежене емпіричне підтвердження (наявність певної кількості прикладів, які підтверджують теорію та водночас - контрприкладів з боку опонентів), в) «життєздатність» всіх теорій, не зважаючи на гостроту критики опонентів, їх кількість та суспільні настрої, г) ситуації, коли у майбутньому будуть знаходитися як підтвердження (емпіричні та пояснювальні), так і спростування теорії, д) наявність неконструктивної критики – тобто такої, що не відображає процес уточнення, видозміни, корекції теорії, що розглядається. Очевидно, всі ці постулати мають універсальний характер і можуть бути інтерпретованими до будь-якої теорії як предмету суспільно важливої проблеми.

Висновки

Для сучасної економічної теорії (у широкому трактуванні цього терміну) достатньо характерними є елементи хаотичного нагромадження різних поглядів за загального вектору пошуку нових (або уточнення ролі традиційних) детермінуючих факторів. Звідси можливі ситуації, коли говорити про прогрес якоїсь групи теорій з огляду на ретроспективу їх формулювання, проблематично, а теорії, що можуть бути віднесені до певної змістовної групи теорій, є часто сукупністю відносно незалежних теорій одного проблемного поля (постановки проблеми), коли кожна з теорій має лише елементи об'єктивності висвітлення проблеми, не може охопити повністю суть проблеми і, відповідно, означити шляхи докорінного вирішення проблеми. Відповідно автором обґрунтовано доцільність використання плюралістичної дедуктивної моделі пізнання на противагу монотеоретичній. Така модель характеризується фокусуванням уваги до: 1) формулювання нової теорії за критеріями нових пізнавальних якостей, додаткового емпіричного змісту, переінтерпретації понять такої теорії з метою усунення аномалій; 2) співставлення нової теорії у ряду послідовних теорій, де для технічного уточнення суті процесу наукового пізнання слід виділяти базову теорію та інтерпретаційні теорії та оцінювати наслідуваність змісту новостворюваної теорії; 3) здатності нової теорії прогнозувати раніше не відомі факти і нові пояснювальні теорії; 4) побудови ланцюга доказово обґрунтованих висловлювань.

Література

1. Шейко В.М., Кушнарєнко П.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності // Підручник. Київ: «Знання - Прес», 2002. – 293 с.
2. Лакатос И. Методология исследовательских программ: Пер. с англ./ М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – С.1-346.
3. Поппер, К. Объективное знание. Эволюционный подход / Пер. с англ. Д.Г. Лахути — М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 384 с.
4. Кун Т. Замечания на статью И.Лакатоса «История науки и ее рациональные реконструкции»: Пер. с англ./ М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – С.347-381.
5. Полани М. Личностное знание: На пути к посткритической философии / Пер. с англ. М. Б. Гнедовского. – М., 1985.
6. Ленин. В.И. Материализм и эмпириокритицизм. Полное собрание сочинений, 5 изд., т. 18, М.: Издательство политической литературы, 1984. – С. 131-380.
7. Карачина Н.П. Передумови та особливості економічної поведінки вітчизняних підприємств // Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету / За ред. М.І. Бахмата. Випуск 16, Т. 3. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 188-190.